

Передвиборча доктрина політичної системи незалежної України В. Чорновола і формування угруповань регіональних еліт

Наприкінці ХХ ст. Україна та її суспільство опинилися у центрі масштабних геосоціальних перетворень оскільки перебували в складі державного утворення внутрішня, структура і політика якого обумовлювалась зовнішньополітичними факторами. Ця обумовленість доволі чітко була сформульована у програмних документах правлячої в СРСР Комуністичної партії Радянського Союзу. Складна епоха трансформації геополітичних орієнтирів України й зміни соціально-економічної та політичної структури потребувала неординарних ідей та рішучих дій, завдяки яким можливо було б визначити напрям розвитку нашої країни як незалежної держави. В. Чорновіл наприкінці епохи існування СРСР виступив як лідер, котрий мав прагнення і потенціал запропонувати українському суспільству реальну програму перетворень, навколо якої була потреба консолідації активної частини суспільства, альтернативно мислячої щодо основних принципів панівної в Радянському Союзі ідеології. Проте, В. Чорновіл вже у процесі здобуття Україною державності, як і за радянських часів, опинився в опозиції, хоча здобуття незалежності було головною метою його діяльності протягом більшої частини життя.

Радянська політична система була анархічною за її адміністративною конституцією, оскільки кожен колегіальний орган управління, Рада, перебувала у статусі органу влади, а її виконавчий комітет становив окрему ланку виконавчої влади. Проте, у радянський період завдяки становищу правлячої КПРС радянська система становила монолітний організм, оскільки правляча партія забезпечувала кадрове наповнення Рад та їх виконкомів¹, а також підпорядкованих цим органам влади господарських організацій². Громадські об'єднання і державні структури, фактично, згідно пункту 60 Статуту КПРС в редакції 1986 р. перебували під керівництвом КПРС³. На членів КПРС було покладено, згідно зі Статутом зобов'язання «твердо і неухильно проводити в

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 188–190.

² Там само. – С. 170–172.

³ Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. Затверджений XXVII з'їздом КПРС. – К.: Видавництво

життя генеральну лінію і директиви, партії...»⁴. Правляча в СРСР партія задавала ідеологічні й програмні установки діяльності радянських органів, які зобов'язані були втілювати у життя через органи влади делеговані до них партійними структурами кадри. Стаття 6 Конституції СРСР 1977 р. встановлювала, що «керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу...»⁵. Тому анархічна політична система, якою була система Рад, могла функціонувати за умови законодавчого забезпечення всеохоплюючого правлячого становища КПРС, встановленого статтею 6 Конституції СРСР 1977 р. й унітарності структури правлячої партії. В. Чорновіл вже у вересні 1991 р., під час президентської виборчої кампанії, відзначав, що Ради в радянській системі були своєрідним «фіговим листком» для панування однопартійної системи в країні⁶. Також, В. Чорновіл застерігав щодо руйнації механізму державного управління із знищенням однопартійної системи в Україні й у СРСР на 1991 р., звертаючи увагу, що за панування системи Рад у її радянському вигляді складалась ситуація коли «... ледь не в кожному селі своїми законами управляють»⁷.

Водночас, СРСР за Конституцією 1977 р., унормував власне міжнародне становище «... як складової світової системи соціалізму», унормувавши, що він усвідомлює свою інтернаціональну відповідальність⁸. Таким чином, Радянський Союз був відповідальним усім своїм потенціалом за збереження світової системи соціалізму й, фактично, унормував своє право втручання у внутрішні справи країн, котрі декларували себе як соціалістичні. Проте, дане положення Конституції СРСР цілковито прив'язувало існування СРСР до факту існування світової системи соціалізму. Водночас, правляча КПРС була гарантом як самого факту існування СРСР, так і мобілізації його потенціалу для захисту світової системи соціалізму.

Необхідність для Радянського Союзу вивести свої війська із Афганістану у 1989 р. була потужним ударом по статусу СРСР як відповідального за світову систему соціалізму. Виведення радянських військ із Німецької Демократичної

4 Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. Затверджений XXVII з'їздом КПРС. – К.: Видавництво

політичної літератури України, 1986. – С. 5.

⁵ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 8.

⁶ Чорновіл В. Із статті «Компартія фактично існує» // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7. – С. 335.

⁷ Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7. – С. 324.

⁸ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 5–6.

Республіки і згода на об'єднання Німеччини стає наступним потужним ударом по радянському конституційному устрою в системі міжнародних відносин. Таким чином, на 1990 р. у системі міжнародних відносин було підготовано підґрунтя для краху радянської системи. Фактично, Конституція СРСР 1977 р. унормовувала радянську імперію у межах значно більш широких ніж кордони Радянського Союзу і, вимушений під тиском зовнішніх обставин, відступ СРСР із окремих територій, які за його Конституцією перебували під радянським протекторатом, був потужним ударом по системі соціалізму в цілому.

Несприятлива зовнішньополітична ситуація для СРСР і світової системи соціалізму обумовлює потребу в реформуванні політичної системи Радянського Союзу. Установки програми реформування, виголошені генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, передбачали усунення обумовленості зовнішньополітичного курсу СРСР його внутрішньою ідеологією й політикою. Це була спроба Радянського Союзу вирватися із фактичної пастки, коли можливості управління власними внутрішніми ресурсами обмежувалися декларованим зовнішньополітичним курсом. Саме такими прагненнями було обумовлено потребу демократизації політичної системи в СРСР й реформування самої правлячої партії.

КПРС повинна була відмовитися від свого традиційного впливу на радянські органи, підприємства й громадські організації. Ці установки було прийнято на січневому Пленумі ЦК КПРС 1987 р. Тобто, КПРС, фактично, декларувала скорочення свого мобілізаційного потенціалу для захисту системи соціалізму та втілення у життя програми відповідальності за нього. Так нове керівництво СРСР прагнуло відмовитися від провального і затратного зовнішньополітичного курсу й зосередитися на забезпеченні умов для внутрішнього розвитку. Проте, початок розпаду міжнародної системи соціалізму запустив процес розпаду й СРСР.

Водночас, сам М. Горбачов нарікав на тому, що партійний апарат створював обструкції в реформуванні політичної системи СРСР⁹. Демократизація політичної системи в Радянському Союзі позбавляла правлячу партію її важелів впливу на економічні й соціально-політичні процеси, особливо це відчувалося в союзних республіках. Зокрема, на цьому часто наголошували керівники партійних організацій і урядів. Зокрема, руйнацію партії згори відзначав у своїх спогадах Голова Ради Міністрів УРСР В. Масол¹⁰ і перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко, котрий звертався до М. Горбачова із проханням забезпечити республіканську партійну організацію папером для

⁹ Горбачов М. Перебудова та нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 17.

¹⁰ Масол В. Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К.: Издательство «Молодь», 1993. – С. 48–49.

здійснення агітації за збереження СРСР напередодні всесоюзного референдуму в березні 1991 р. Усунення прямого партійного управління господарськими і радянськими інституціями в СРСР мало створити передумови для переходу до нових, ринкових принципів відносин між господарюючими суб'єктами. Проте, фактично, відбувається руйнація політичної структури, котра забезпечувала цілісність політичної системи СРСР, а також цілісний економічний фундамент для єдності Радянського Союзу. Паралельно відбувається комерціалізація партійного апарату як на особистісному рівні, так і на рівні структур. Було масовим явищем затримання передачі партійних внесків на рахунки Ощадбанку керівниками районних і обласних комітетів партії¹¹, утворення комерційних структур під контролем партійних організацій та на основі їх майна й коштів¹², розміщення коштів правлячої партії у комерційних структурах з метою отримання прибутків¹³. Паралельно відбувається процес запровадження механізмів самофінансування комітетів КПУ¹⁴. Процеси комерціалізації партії лідер групи «За суверенну радянську Україну» у Верховній Раді УРСР О. Мороз характеризував як сильну сторону партії¹⁵. Проте, саме в процесі комерціалізації відбувався процес формування регіональних еліт України на рубежі переходу до пострадянського періоду. Комерціалізація, разом із тим, забезпечувала усамостійнення представників партійної й господарської номенклатури від партійного апарату. Фактично, таким чином успішно продовжував підриватися моноліт радянської системи.

Ситуація радикально змінюється з усуненням правлячого становища КПРС після зняття з Конституції УРСР 1978 р. статті 6, згідно з якою КПУ була «керівної та спрямовуючої силою» в суспільстві. Правляча партія донедавна мала змогу здійснювати контроль над Радами та їх політикою завдяки можливостям мобілізувати людські ресурси через розгалужену систему партійних організацій, а також ідеологічним позиціям в суспільстві. Настільки структурованих та розгалужених організацій на час заборони діяльності КПУ, крім цієї партії, в Україні не мала жодна із нових політичних партій. На цьому наголошував В. Чорновіл у одному зі своїх інтерв'ю, говорячи, що 3–7 тис. членів на населення України це замалий вплив партії, а саме таку чисельність мали на 1991 р. більшість нових політичних партій. Власне, він вказував на те, що із заборонаю діяльності КПУ не слід впадати в ейфорію політикам демократичного табору. Цю позицію В. Чорновіл висловлював, говорячи

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2954, арк. 10.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2842, арк. 32.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2954, арк. 22–23.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2956, арк. 23–25.

¹⁵ Мороз О. До виступу на XXVIII з'їзді Компартії України. Грудень 1990 // Мороз О. Куди йдемо?... – К.: Київська наукова асоціація «Поступ», 1993. – С. 49.

паралельно про збереження соціального мобілізаційно потенціалу правлячої донедавна в УРСР партії КПУ¹⁶. Тому ще у вересня 1991 р., не зважаючи на заборону діяльності КПУ Указом Президії ВРУ від 30 серпня, він, будучи кандидатом на посаду Президента України, говорив про небезпеку реваншу. Але у даному разі слід розглядати небезпеку не ідеологічного комуністичного реваншу, а реваншу регіональних еліт, які здобули свої соціальні позиції, використовуючи номенклатурні можливості в КПУ.

Слід звернути увагу на таку складову соціального впливу КПУ після усунення із Конституції УРСР статті 6 як ідеологічну. Правляча в СРСР КПРС і КПУ в Україні, як її структурна частина, чітко асоціювалися із комуністичної ідеологією, яка була яскраво вираженою і пізнаваною в суспільстві. Із втратою своєрідної сакральності після розвінчання комуністичної ідеології в епоху гласності в СРСР, представники номенклатури опинилися у становищі «мічених ідеологією». У нових суспільно-політичних умовах цей факт перетворював їх на касту тих, хто цю ідеологію мав втілювати у життя і, відповідно, таке суспільне становище колишньої номенклатури закладаło основи для збереження її монолітності, причому в масштабах усієї України. Монолітність та згуртованість колишньої регіональної номенклатури в загальноукраїнському масштабі обумовлювалась потребами згуртованості заради взаємної підтримки. На регіональному рівні, особливо у східних та південних регіонах України, де партійна номенклатура після виборів 1990 р. інтегрувалась у виконавчі комітети Рад¹⁷ і тісно зрослась із господарською номенклатурою, так званим «червоним директором», відбувається формування регіональних угруповань колишньої номенклатури, із яких постають регіональні клани. Ще у вересні 1991 р. В. Чорновіл наголошував на тому, що у більшості областей України компартійні структури збереглися, тісно зрослися із Радами, не втратили контроль над засобами масової інформації¹⁸. У західноукраїнських областях відбувається формування принципово нової формації регіональних еліт, котра складається на основі представників опозиції правлячій в радянський період КПУ, представники якої програли цій опозиції вибори 1990 р. в західних областях України і представники партійної номенклатури активно усувалися із середовища регіонального істеблішменту в західних областях. Власне, В. Чорновіл, свого часу просуваючи ідею із Галицькою асамблеєю, мав на увазі закладення своєрідного плацдарму поширення в Україні ідеї й створення умов для ротації політичної еліти

¹⁶ Чорновіл В. Із статті «Компартія фактично існує» // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7. – С. 339–340.

¹⁷ Иоффе Ю. Один на один с системой. – Луганск: Лугань, 1994. – С. 69.

¹⁸ Чорновіл В. Із виступу на Всеукраїнському форумі інтелігенції 14 вересня 1991 року // Чорновіл В. Твори: в 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Мариновича. – К.: Смолоскип, 2011. – Т. 7. – С. 329.

компартноменклатурного походження. Таким чином, вже на зорі української незалежності було закладено передумови для регіонального протистояння в Україні.

Слід звернути увагу на важливе значення для формування майбутньої політичної системи незалежної України короткого періоду від прийняття Президією Верховної Ради УРСР указу про заборону діяльності КПУ від 30 серпня 1991 р. і до обрання на посаду Президента України Л. Кравчука. У цей період відбувається тимчасове згуртування партійно-господарської номенклатури на фоні не унормованого і неконтрольованого процесу користування майном і грошовими фондами КПУ. Згідно положення Указу майно КПУ мало бути передано на баланс виконавчих комітетів Рад. У більшості по УРСР ці комітети очолювали колишні партійні функціонери, які скористалися під час виборів 1990 р. можливістю стати депутатами і очолити виконкоми Рад. У президентських виборах 1991 р. ситуація визначалась підтримкою кандидата місцевими радами та їх виконавчими комітетами. Тому на найбільший адміністративний і матеріальний ресурс для виборчої кампанії мав змогу розраховувати кандидат якого готова була підтримати колишня партійна номенклатура. Отриманий ним для кампанії ресурс був, на відміну від майбутніх кампаній, не монетаризований, тобто, це були не кошти, а доступ до ЗМІ й виборців, умови для зустрічей із ними, а також матеріальні ресурси, якими він міг безмежно і без звіту використовувати. У В. Чорновола, основного опонента Л. Кравчука, котрий від початку кампанії опинився у становищі опозиційного кандидата, таких можливостей не було.

У більшості, представники номенклатури, які після виборів 1990 р. склали регіональну еліту, в східному і південному регіонах асоціювалися із своєрідними факторами порядку і стабільності, гарантами від потрясінь. Слід зважити, що у цих промислово розвинутих регіонах, у більшості представники номенклатури асоціювалися із місцевим робітничим населенням та їх менталітетом, патріотами свого заводу із власною ментальністю. Тому виникають передумови для регіонального пролетарського патріотизму в східних і південних регіонах України, які мали свої витoki із радянських часів, коли регулярно наголошувалося на керівній соціальній ролі робітничого класу. Номенклатура цих регіонів, котра стала після виборів 1990 р. політичною елітою де-юре, отримала змогу спиратися на пролетарську свідомість суспільства цих регіонів, забезпечуючи собі електоральне поле. Заради збереження власних соціально-політичних позицій у регіонах, регіональна еліта, сформована у середовищі компартійної номенклатури, інтегрується на загальноукраїнському рівні, формуючи регіональні клани й намагається закласти конституційні підвалини свого регіонального володарювання. За такої

організації регіональні клани постійно ставили питання про наступ на інтереси регіонів із Києва. Таким чином, закладалися підвалини протистояння східного і південного регіонів з центральною владою.

Правове підґрунтя цього володарювання мали витікати з радянської системи, яка мала анархічний зміст. На цьому наголошував у одному із своїх інтерв'ю В. Чорновіл, говорячи, що кожна Рада тепер, після усунення від влади КПУ бере на себе повноваження приймати регіональні «закони». Власне, говорячи про це він називав себе «антирадянщиком» і вказував на нагальній потребі усунення старої ролі Рад, яка була закладена в радянський період. При цьому, висловлюючи у передвиборчих заявах ідею формування звичних на сьогодні органів місцевого самоврядування із широкими повноваженнями вирішувати питання місцевого характеру. Також В. Чорновіл висував ідею прямого обрання голів органів місцевого самоврядування. Ідея запровадження широкого самоврядування, яку сам В. Чорновіл необачно охарактеризував як «федералізм», мала на думку В. Чорновола забезпечити передумови для відповідальності регіональних еліт по всіх Україні перед населенням регіонів та закласти підвалини для їх ротації.

Леонід Кравчук, підхоплюючи ідеї В. Чорновола щодо розбудови державності, спирався у своїй передвиборчій кампанії на організаційний потенціал донедавна правлячої КПУ. Він був своєрідним гарантом збереження їхнього становища, яке було закладено регіональними елітами, сформованими із компартійної номенклатури, а ті еліти, у свою чергу, гарантами президентства Л. Кравчука як колишнього вихідця із компартійної номенклатури, ідейно спорідненого із ними. Статус Л. Кравчука в Україні як Голови Президії Верховної Ради УРСР у період виборів першого Президента давав йому іще до встановлення результатів виборів фактичну перевагу над опонентами. Так, у статтях в пресі США ще у вересні–жовтні 1991 р. Л. Кравчука називали Президентом України¹⁹.

Отже, крах під тиском зовнішніх факторів політичного моноліту правлячої в СРСР КПРС, юрисдикція якої географічно, на підставі законодавства Радянського Союзу, виходила далеко за межі СРСР, призвів до швидкої розкладу структур правлячої партії. В Україні, котра у 1991 р. опинилася в процесі здобуття власної державності, відбувається формування принципово нової політичної структури, значну частину якої складали представники колишньої партійної й господарської номенклатури. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. В. Чорновіл чітко окреслив ключові завдання з перетворення соціально-політичної системи й розбудови інституцій

¹⁹ Україна на шляху незалежності. Виступ Голови Верховної Ради Л. Кравчука в Гарвардському університеті. – Б. м., б. р. – Арк. 11, 14.

держави. Проте, його програмним засадам протистояли регіональні еліти (клани), які підтримали Л. Кравчука як гаранта непорушності їхнього політичного становища в умовах трансформації соціально-економічних відносин в Україні.

Сацький Павло. Передвиборча доктрина політичної системи незалежної України В. Чорновола і формування угруповань регіональних еліт. У статті досліджуються передумови формування регіональних еліт у період руйнування радянської політичної системи. Особлива увага звертається на позицію В. Чорновола щодо цього процесу, на конструювання нової політичної системи незалежної України. Аналізуються передумови ситуації коли В. Чорновіл під час виборів Президента незалежної України, фактично, опинився в становищі опозиційного кандидата.

Ключові слова: В. Чорновіл, регіональні еліти, партійна номенклатура, Л. Кравчук, КПРС, система Рад.

Satskyi Pavlo. Pre-election doctrine of the political system of independent Ukraine of V. Chornovil and formation of groups of regional elites. The article examines the preconditions for the formation of regional elites during the period of the destruction of the Soviet political system. Particular attention is drawn to V. Chornovil's position on this process, on the construction of a new political system of independent Ukraine. The preconditions of the situation are analyzed when V. Chornovil during the election of the President of the independent Ukraine, in fact, was in the position of the opposition candidate.

Key words: V. Chornovil, regional elites, party nomenclature, L. Kravchuk, Communist Party of Soviet Union, system of Soviets.